

Jacek Pomiankiewicz

Więziennictwo jako element aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej w latach 1944-1956

The prison system as a part of security apparatus of Polish People's Republic in 1944-1956

*„na ulicy radosnych pochodów
szary mur więzienny w oczy kłuje
brzydka plama w krajobrazie idealnym”
Z. Herbert, Ornamentatorzy*

Autor prezentuje miejsce, rolę i zadania więziennictwa jako elementu aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej w latach 1944-1956. Omawia proces tworzenia i rozwoju więziennictwa w nowych warunkach politycznych, społecznych i ustrojowych. System więzienny po roku 1944 był zorganizowany i funkcjonował w oparciu o wzorce sowieckie. Więziennictwo działało w strukturach aparatu bezpieczeństwa, a nie jak przed rokiem 1939, w ramach Ministerstwa Sprawiedliwości. Więzienia w czasach stalinowskich, jako jeden z filarów państwa totalitarnego, były narzędziem walki politycznej (więźniowie polityczni). Spełniało głównie rolę izolacyjno-represyjną, w więzieniach wykonywano liczne wyroki śmierci. Autor pokazuje oblicze ideowe i niski poziom etyczno-moralny kadry więziennej.

Słowa kluczowe: aparat bezpieczeństwa, więziennictwo, represje, kadra więzienna.

Author presents the place, function and assignments of the prison system as a part of security apparatus of Polish People's Republic in 1944-1956. He discusses the process of forming and development of the prison system in new political and social conditions. The prison system after 1944 was organised and worked on the basis of Soviet model. In

that time the prison system worked in the structure of security apparatus, not like before 1939 within the Ministry of Justice. As a pillar of totalitarian state prisons in the Stalinist times was a tool in a political struggle (political prisoners). It played mostly insulating and repressive roles, in prisons were carried out many death sentences. Author presents the ideological sides of prison system and low level of ethics and morality of the prison staff.

Key words: Polish People's Republic, security apparatus, the prison system, repression, prison staff.

Wprowadzenie

W lipcu 1944 r. w wyniku ofensywy frontu wschodniego wojska sowieckie a z nimi jednostki polskiej armii tworzonej w ZSRR sforsowały rzekę Bug i przystąpiły do wypierania Niemców w kierunku rzeki Wisły. Na zajmowanych terytoriach władzę zaczął przejmować Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, który powstał w Moskwie i był organem wykonawczym kształtującym nową rzeczywistość polityczną i organizacyjną na terenie tzw. Polski Lubelskiej. Tworzone były zupełnie nowe instytucje i struktury organizacyjne zrywające z ciągłością funkcjonującego polskiego państwa podziemnego podległego legalnemu rządowi na uchodźctwie, które ujawniało wówczas swój aparat administracyjno-militarny (cywilne struktury władzy państwowej, Armia Krajowa jako konspiracyjne Wojsko Polskie).

Kształtujący się system nowej władzy, charakterystyczny dla państwa totalitarnego, walczący z niepodległościową opozycją opierał się na czynnikach zewnętrznych (Armia Czerwona, aparat NKWD) oraz budowanych czterech filarach wewnętrznych, które stanowiły: wojsko, administracja, sądownictwo i aparat bezpieczeństwa publicznego, w tym więziennictwo. Wyniki badań prowadzonych w Polsce po roku 1990 nie pozostawiają wątpliwości, że organa te stanowiły integralną część sowieckich służb specjalnych¹.

¹ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce, Kadra Kierownicza*, t. I, 1944-1956, pod red. nauk. K. Szważyk, Warszawa 2005, s. 53; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944-1956. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Paczkowski, cz. II: lata 1948-1949, *Dokumenty do dziejów PRL*, z. 9, Warszawa 1996, s. 5.

Głównymi metodami rządzenia na podstawie wprowadzanego i szeroko rozbudowanego i represyjnego ustawodawstwa karnego było stosowanie przemocy fizycznej i psychicznej oraz terroru, którymi objęte zostały wszystkie kręgi społeczne. Prawo i wymiar sprawiedliwości zostały zupełnie podporządkowane reżimowi totalitarnemu, w praktyce przekreślono zasadę niezawisłości sądów, a stosowana represyjność prowadziła do penalizacji na szeroką skalę z prawem stosowania kary śmierci.

Transformacja ustrojowa w Polsce w końcu lat 80. ub. wieku stworzyła szansę na podjęcie gruntownych i rzetelnych badań nad systemem bezpieczeństwa w powojennej Polsce, w których wyniku powstały pierwsze interesujące publikacje dotyczące tego obszaru². Wymienić należy również szczególnie ważne opracowania, studia i monografie, podejmujące zagadnienia struktur aparatu bezpieczeństwa po 1944 r. autorstwa: Andrzeja Paczkowskiego³, Tadeusza Żenczykowskiego⁴, Zbigniewa Nawrockiego⁵, Henryka Dominiczaka⁶, Anny Bilińskiej-Gut⁷ i Piotra Majera⁸.

Należy również zwrócić uwagę na nowy periodyk IPN „Aparat represji w Polsce Ludowej 1944-1989” ukazujący się od 2004 r., na łamach którego

² *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944-1956. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Paczkowski, cz. I: Lata 1945-1947, cz. II: Lata 1948-1949, Warszawa 1996; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950-1952. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953-1954. Taktyka, strategia, metody*, oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004.

³ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa w latach odwilży. Casus polski*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 114, s. 3-33; Tenże, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Lata 1954-1956*, „Puls” 1992, nr 1; Tenże, *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w latach 1944-1948*, [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Wrocław 1998; Tenże, *Dzieci Feliksa Edmundowicza. Związek Radziecki a polski aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 23; Tenże, *Krótki kurs historii Departamentu X*, „Krytyka” 1993, nr 41/42; Tenże, *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski. Szkice do portretu PRL*, Kraków 1999; Tenże, *Polacy pod obcą i własną przemocą*, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, red. S. Courtois i in., Warszawa 1999; Tenże, *Polski aparat bezpieczeństwa jako kanał wpływów radzieckich*, [w:] *Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944-1956*, red. P. Wójcik, Warszawa 1992; Tenże, *System nomenklatury kadr w Polsce (1950-1970)*, Warszawa 2000; Tenże, *Żydzi w UB-próba weryfikacji stereotypu*, [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001.

⁴ T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, Warszawa 1990.

⁵ Z. Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944-1949*, Rzeszów 1998; Tenże, *Powstanie i rozbudowa aparatu bezpieczeństwa publicznego w województwie rzeszowskim (sierpień 1944-luty 1945)*, „Studia Rzeszowskie” 1995, t. II, s. 45-58.

⁶ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944-1990 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000; Tenże, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997.

⁷ A. Bilińska-Gut, *Struktura i organizacja Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w latach 1944-1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2001, nr 15, s. 89-119.

⁸ P. Majer, *Milicja Obywatelska 1944-1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy*, Olsztyn 2004.

Wojciech Frazik, Bogusław Kopka i Grzegorz Majchrzak w roku 2004 podsumowali najnowszy stan badań⁹.

Wartościowe badania i studia prowadzone w ramach działalności IPN skutkują wieloma sztandarowymi wręcz publikacjami o charakterze wydawnictw źródeł, jak i opracowań¹⁰.

Wzbogacają je coraz częstsze nowe publikacje opisujące funkcjonowanie więziennictwa w okresie stalinowskim, wśród których wymienić należy przede wszystkim prace historyków, w tym byłych funkcjonariuszy Służby Więziennej, zajmujących się dziejami więziennictwa¹¹.

Po 1989 r. dużą popularność zyskała cenna, sugestywna i wzruszająca w swej treści literatura wspomnieniowa, tworzona przez byłych więźniów systemu stalinowskiego¹².

⁹ W. Frazik, B. Kopka, G. Majchrzak, *Dzieje aparatu represji w Polsce Ludowej (1944-1989). Stan badań*, „Aparat represji w Polsce Ludowej 1944-1989” 2004, nr 1; wszystkie numery dostępne w wersji elektronicznej: <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/periodyki-ipn/aparat-represji-w-polsce?page=1>

¹⁰ Zob.: <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje> (dostęp: 10.06.2019).

¹¹ K. Bedyński, *Napiętnowani naczelnicy*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1993, nr 4-5, s. 17-28; Tenże, *Przedwojenni funkcjonariusze Straży Więziennej naczelnikami więzień w latach 1944-1949*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1999, nr 24-25, s. 83-101; K. Czernański, *Więzienie w Sztumie w epoce totalitaryzmów 1933-1956*, Sztum 2014; J. Czołgoszewski, *Więziennictwo okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w latach 1945-1956*, Olsztyn 2002; D. Fudali, *Więziennictwo w strukturach Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie w latach 1944-1955 – rola i zadania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2018, nr 98, s. 101-129; W. Kowalski, *Dwie strony krat. Z historii więzienia w Gdańsku*, Gdańsk 2003; K. Pawlak, *Więziennictwo jako element aparatu państwowego*, [w:] *W dziewięćdziesięciolecie więziennictwa polskiego*. Księga jubileuszowa, pod red. Z. Jasińskiego, A. Kurka i D. Widelaka, Opole 2008; Tenże, *Za kratami więzień i drutami obozów (zarys dziejów więziennictwa w Polsce)*, Kalisz 1997; J. Pomiankiewicz, *Dzieje więzienia w Chełmie*, Chełm 2011, Tenże, *Kadra więzienna w Chełmie w latach 1944-1956-charakterystyka zbiorowości*, „Rocznik Chełmski” 2003, t. IX; *Więzienie w Krasnymstawie i w Zamościu w latach 1906-2006*, pod red. R. Maleszyka, Krasnystaw 2006; M. Zwolski, *Więzienie w Białymstoku w latach 1944-1956*, Białystok 2011.

¹² Zob. m.in.: R. Czaplńska, *Z archiwum pamięci. 3653 więzienne dni*, Wrocław 2003; S. Dziurzyński, *Ofiary terroru stalinowskiego mówią*, Radom 1996; J. Gerung, *Czy to tylko trzy lata?*, Warszawa 1994; C. Hajduk, *Z podciętymi skrzydłami*, Płock 1994; J. Horodniczy, *Młodzi od swoich wyroków*, Warszawa 1997; T. Jędrzejkiwicz, *Cela śmierci*, Warszawa 2000; J. Kielboń, Z. Leszczyńska, *Kobiety Lubelszczyzny represjonowane w latach 1944-1956*, Lublin 2002; S. Krupa, *X Pawilon. Wspomnienia AK-owca ze śledztwa na Rakowieckiej*, Warszawa 1989; *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, red. K. Madej, J. Żaryn, J. Żurek, Warszawa 2004; D. Suchorowska, *Wielka edukacja. Wspomnienia więźniów politycznych PRL (1945-1956)*, Warszawa 1990; *Wzłowiejszych murach Wronek i Rawicza lat 1945-1956. Wspomnienia więźniów politycznych*, Poznań 1995; *Więźniowie polityczni 1944-1956*, red. B. Otwinowska, Warszawa 1997; *Wolność przyszła później. Komatanckie biografie więźniów politycznych PRL*, red. E. Tużnik, t. I-II, Wrocław 1997-1999; J. Zator-Przytocki, *Pamiętniki*, Wrocław-Gdańsk 1999; *Zawołać po imieniu. Księga kobiet-więźniów politycznych 1944-1958*, oprac. B. Otwinowska, t. I-II, Nadarzyn 1999-2003.

Polityka karna

Przemoc stosowana przez „ludowe” organa władzy i prawa była podstawowym środkiem utrwalania nowej władzy. Ten sposób sprawowania władzy dotyczył wszystkich dziedzin polityki państwa, zwłaszcza zaś tych, których działalność opiera się na prawie i przymusie. Podstawowym ogniwem władzy stosującym represje były różne organy podporządkowane Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego, tj. Główny Zarząd Informacji, sądy, prokuratura oraz Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym jako nowy organ powołany w 1949 r. w celu uproszczenia „ludowego” wymiaru sprawiedliwości¹³.

Podstawowym zadaniem sądownictwa w nowo kształtującej się rzeczywistości była walka z wszelkiego rodzaju „wrogami ustroju”, „wrogami klasowymi”, „reakcją”, „burżuazją”, „wstecznictwem”, „klerykalizmem” itp. Charakterystyczne jest, że wśród zadań sądów na ostatnim miejscu Konstytucja PRL wymieniła najważniejszą rolę w państwach demokratycznych, czyli karanie przestępców. Jak podaje Jerzy Migdał prawo karne i wymiar sprawiedliwości odegrały istotną rolę w budowie podstaw ustroju powojennej Polski. Rewolucyjne przemiany – zdaniem ówczesnych decydentów politycznych – wymagały użycia przemocy i stworzenia systemu represji, służącego realizacji politycznych i gospodarczych celów nowej władzy¹⁴.

Głównymi aktami prawnymi, na podstawie których działał nowy wymiar sprawiedliwości, a mającymi bezpośredni wpływ na funkcjonowanie organów bezpieczeństwa, a więc i więziennictwa, były liczne dekrety wydane przez PKWN oraz Radę Ministrów RJN, z których najważniejsze to:

- z 24 sierpnia 1944 r. o rozwiązaniu tajnych organizacji wojskowych na terenach wyzwolonych;
- z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy wojennych winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego;

¹³ T. Szymanowski, *Podstawy prawne działalności więziennictwa w latach 1944-1956*, [w:] *Prawo okresu stalinowskiego*, „*Studia Iuridica*” 1992, t. XXII, s. 77; szerzej na ten temat również: A. Rzepliński, *Sądownictwo w Polsce Ludowej, Między niezawisłością a dyspozycyjnością*, Warszawa 1989; B. Janiszewski, *Instrumentalizacja polskiego prawa karnego w latach 1944-1956*, [w:] *Prawo elementem represji w okresie stalinowskim*, red. Z. Chmielewski, Szczecin 2006, s. 22-23.

¹⁴ J. Migdał, *Polityka karna i penitencjarna Polski lat 1944-1956*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, sectio K, 2008, vol. XV, 2, s. 127.

- z 23 września 1944 r. w sprawie „kodeksu karnego Wojska Polskiego” z dekretem z 25 czerwca 1946 r. o trybie postępowania przed wojskowymi sądami doraźnymi;
- z 30 października 1944 r. (z mocą obowiązującą od 15 sierpnia) o ochronie państwa;
- z 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców narodu;
- z 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa wraz z dekretem z 16 listopada 1945 r. o postępowaniu doraźnym¹⁵.

Realizacja zadań postawionych przez władzę wymiarowi sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępstw „godzących w podstawy ustrojowe państwa” przekazana została sieci sądów wojskowych, które działały w latach 1944-1955. Odegrały one szczególną rolę w niszczeniu polskiej opozycji politycznej. W okresie od października 1944 r. do końca 1954 r. w Polsce sądy wojskowe skazały za przestępstwa polityczne prawie 60 tys. osób. Do tego należałoby dodać pewną liczbę wyroków w fikcyjnych procesach za rzekome przestępstwa pospolite, np. zabójstwo, napad rabunkowy, posiadanie broni. Jak określają historycy IPN, ogółem wszystkie sądy wojskowe i powszechne, w latach 1944-1956, wydały ok. 5 tys. orzeczeń kary śmierci, z których wobec około 1/3 skazanych zastosowano prawo łaski. Wykonanie wyroku śmierci obejmowałoby więc ok. 3 tys. osób. Egzekucje wykonywane były w ponad 100 więzieniach w całym kraju, a najwięcej w Białymstoku, Lublinie (Zamek), Krakowie (Montelupich), Rzeszowie i Warszawie (Mokotów)¹⁶.

¹⁵ Szerzej na ten temat zob.: M. Motas, *Przegląd przepisów karnych 1944-1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej” 1992, t. XXXIV, s. 136-163; J. Sil, *Litera i duch prawa*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1997, t. 14, s. 177-217; R. Kmieciak, *Ustawodawstwo karnoprosesowe w Polsce i jego rola w systemie represji politycznych w latach 1944-1949*, [w:] *Więźniowie polityczni na Zamku Lubelskim 1944-1954*, pod red. A. Gałan i Z. Mańkowski, Lublin 1996, s. 7-19.

¹⁶ Liczby te nadal wymagają weryfikacji, zob.: „O karach śmierci w latach 1944-1956 z K. Szwaagrzykiem J. Żarynem rozmawia B. Polak”, „Biuletyn IPN” 2002, nr 11, s. 4-29; A. Ratajczak, *Sądownictwo wojskowe w latach 1944-1955*, [w:] *Prawo elementem represji w okresie stalinowskim*, red. Z. Chmielewski, Szczecin 2006, s. 41-62; J. Czołgoszewski, *Wykonywanie kary śmierci w okresie stalinowskim*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 58.

Aparat bezpieczeństwa

Trzon organizacyjno-kadrowy struktur centralnych i terenowych aparatu bezpieczeństwa składającego się z kilku pionów (urząd bezpieczeństwa, więziennictwo, MO, wojska wewnętrzne) kształtował się już od 22 lipca 1944 r. w Chełmie, a od początku sierpnia w Lublinie, rozbudowując się systematycznie ze względu na coraz szerszy zasięg terytorialny i zwiększający się zakres zadań.

Aparat bezpieczeństwa w Polsce, podobnie jak w innych krajach bloku sowieckiego, charakteryzowała dominacja nad nim partii komunistycznej. Wytoczne polityczne, cele i metody działalności operacyjnej, dobór kadr resortu, stopień upartyjnienia funkcjonariuszy, a w końcu skutki prowadzonych działań, dają podstawę do postawienia tezy, że Urząd Bezpieczeństwa Publicznego był w istocie służbą partii komunistycznej (PPR/PZPR). Podstawą „rozkazodawstwa” dla funkcjonariuszy były wytyczne Biura Politycznego KC PPR/PZPR, przekładane w centrali Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego na język resortowych rozkazów i instrukcji przekazywanych następnie „w dół”, do wydziałów/departamentów, jednostek terenowych (WUBP i PUBP). Kierownictwo resortu utrzymywało ścisłe kontakty z członkami Biura Politycznego, lokalni szefowie WUBP z I sekretarzami komitetów wojewódzkich, powiatowi z ich odpowiednikami w komitetach powiatowych. Osobą bezpośrednio nadzorującą wpływy partii w aparacie i czuwającą nad realizacją postawionych przez nią zadań był od początku tworzenia aparatu bezpieczeństwa Stanisław Radkiewicz, od 1944 r. członek Biura Politycznego partii¹⁷.

Rozwój struktury organizacyjnej więziennictwa

Proces tworzenia więziennictwa w nowych warunkach politycznych, społecznych i ustrojowych rozpoczął się w lipcu 1944 r. na terenie tzw. Polski Lubelskiej. Niezwłocznie po wyparciu Niemców uruchamiane były pierwsze obiekty więzienne. W niektórych miastach ujawniający się w roli gospodarza, przed wkroczeniem Armii Czerwonej, przedstawiciele polskiego państwa podziemnego i AK zdołali obsadzić na krótki

¹⁷ *Aparat Bezpieczeństwa w Polsce, Kadra Kierownicza*, t. I, 1944-1956..., s. 55.

czas najważniejsze urzędy administracyjne i instytucje, w tym więzienia (Krasnystaw, Biała Podlaska, Lubartów).

NKWD i wojskowy kontrwywiad Armii Czerwonej (Smiersz) miały również własną sieć więzień, aresztów wewnętrznych oraz obozów dla internowanych o charakterze filtracyjno-etapowym przed wywózką do ZSRR (m.in. Majdanek z filiami w Poniatowej i Krzesimowie, Błudek, Skrobów, Sokołów Podlaski)¹⁸.

Działaniom związanym z uruchamianiem więzień i obozów na terenie Polski Lubelskiej towarzyszyły prace nad organizacją centralnego organu więziennictwa. Na początku sierpnia 1944 r. w resorcie sprawiedliwości PKWN przystąpiono do organizowania referatu więziennego. Natomiast jednostki podstawowe, czyli więzienia i areszty, powoływane były przez tworzące się lokalne struktury podległe resortowi bezpieczeństwa publicznego PKWN. Powstała dziwna, dualistyczna sytuacja, w której organ centralny więziennictwa tworzony był w ramach innego resortu niż placówki więzienne. W połowie sierpnia 1944 r. zdecydowano ostatecznie, iż więziennictwo ze względu na konieczność centralizacji systemu represji oraz zgodnie z sowieckim wzorcem funkcjonować będzie w ramach resortu bezpieczeństwa. Model ten był przeciwieństwem zasady obowiązującej w krajach demokratycznych, w których więziennictwo podlega wymiarowi sprawiedliwości.

We wrześniu 1944 r. w strukturze resortu bezpieczeństwa publicznego PKWN utworzona została sekcja więzienna (kierownikiem jej był A. Wróblewski), której zadaniem było przejmowanie i sprawowanie nadzoru nad tworzącymi się więzieniami i obozami.

Kierownik resortu bezpieczeństwa publicznego S. Radkiewicz 4 października 1944 r. wydał okólnik nr 1, w którym potwierdzał, że więzienia i zakłady poprawcze dla nieletnich przestępców podlegają, za pośrednictwem Wydziału Więziennictwa, kierownikowi resortu bezpieczeństwa publicznego, który wykonywać będzie nad nimi nadzór i naczelne kierownictwo. Początkowo naczelnicy więzień mieli opierać się w swojej pracy na przepisach sprzed 1939 r.

W połowie października 1944 r. Wydziałowi Więziennictwa podlegały więzienia m.in. w: Białej Podlaskiej, Białymstoku, Chełmie, Krasnymstawie, Lublinie, Radzynie Podlaskim, Rzeszowie, Sandomierzu, Sanoku, Siedlcach i Zamościu.

¹⁸ Zob. szerzej: J. Ślaski, *Polska walcząca*, Warszawa 1990.

Powstawanie licznych obozów dla jeńców wojennych spowodowało, że 1 listopada 1944 r. Wydział Więziennictwa przemianowany został na Wydział Więziennictwa i Obozów. Kierownikiem nowej komórki organizacyjnej został mjr Teodor Duda, wywodzący się z grupy oficerów I Armii WP, skierowanych do resortu bezpieczeństwa, która jako pierwsza ukończyła latem 1944 r. 3-miesięczny kurs w ośrodku szkoleniowym NKWD w Kujbyszewie¹⁹. Istotny wpływ na organizację i charakter tworzącego się aparatu bezpieczeństwa wywierali oficerowie radzieccy skierowani do pracy z resortu bezpieczeństwa publicznego w charakterze doradców. Pod koniec 1944 r. w Lublinie na Zamku przeszkolona została kilkudziesięciosobowa grupa kandydatów na naczelników więzień i komendantów obozów, którzy w styczniu 1945 r. weszli w skład grup operacyjnych organizujących administrację państwową i więzienia na zajmowanych terenach.

W wyniku ofensywy styczniowej w pierwszych miesiącach 1945 r. przejęto szereg więzień za linią Wisły w Wielkopolsce, Pomorzu i na Śląsku. W większości były to więzienia niemieckie zachowane w różnym stanie. Część z nich stanowiły duże zakłady (Gdańsk, Sztum, Katowice, Rawicz, Wrocław). W wielu miastach położonych na zachód od Wisły początkowo formalny nadzór nad więzieniami mieli wojskowi komendanci miast, którzy stopniowo przekazywali swoje kompetencje naczelnikom. Utworzono też specjalne więzienia wojskowe, które wiosną 1945 r. zostały zlikwidowane po udanej ucieczce 11 osadzonych razem z pilnującymi ich żołnierzami z więzienia w Lublinie²⁰.

W związku z utworzeniem 1 stycznia 1945 r. Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, naczelnym organem więziennictwa stał się Departament VI Więziennictwa i Obozów, którego dyrektorem w dalszym ciągu był T. Duda. Po zakończeniu działań wojennych w związku ze stopniowym zmniejszeniem się znaczenia obozów 10 sierpnia 1946 r. przemianowano nazwę na Departament Więziennictwa MBP, którego struktura była bardzo rozbudowana.

Na podstawie m.in. obsady stanowisk kierowniczych w MBP można przyjąć, że w różnych okresach w pionie więziennictwa istniały następujące

¹⁹ Przed 1939 r. odbywał kary w więzieniach m.in. w Zamościu, Wronkach, Tarnowie; zob.: „Takie były początki. Z T. Dudą, pierwszym dyrektorem więziennictwa w Polsce Ludowej rozmawia H. Michalski”, „Gazeta Penitencjarna” 1984, nr 4, s. 1-2; T. Duda, *Za wszelką cenę. Ze wspomnień*, Warszawa 1976; K. Pawlak, *Polski biograficzny słownik penitencjarny*, Kalisz 2008, s. 24-25; J. Pomiankiewicz, *Lubelskie akcenty w „Polskim Biograficznym Słowniku Penitencjarnym”*, „Powinność” 2011, nr 1, s. 21-23.

²⁰ Podają za: K. Pawlak, *Więziennictwo jako...*, s. 61.

wydziały: III (od sierpnia 1953 r.), IV (czerwiec 1947 r. – maj 1950 r.), V operacyjny (sierpień 1945 r. – grudzień 1946 r.), administracyjno-inspekcyjny (od sierpnia 1945 r.), ewidencji i statystyki (od czerwca 1951 r.), gospodarczo-finansowy (od marca 1945 r.), kontroli (marzec 1951 r. – lipiec 1953 r.), lekarski (czerwiec 1945 r. – styczeń 1950 r.), ochrony (od sierpnia 1953 r.), ogólny (od października 1948 r.), pracy więźniów (kwiecień 1946 r. – luty 1951 r.), ośrodków pracy więźniów (sierpień 1950 r. – grudzień 1952 r.), kadr (od listopada 1944 r.), polityczno-wychowawczy (od lutego 1945 r.), specjalny odpowiadający m.in. za agenturę celną (listopad 1950 r. – sierpień 1953 r.), szkoleniowy (od października 1953 r.), techniczno-budowlany (maj 1945 r. – kwiecień 1949 r.), remontów samochodów (październik 1950 r. – maj 1952 r.) oraz planowania i statystyki (od lutego 1951 r.). Ponadto istniały dwie samodzielne sekcje: administracyjno-gospodarcza (styczeń 1951 r. – wrzesień 1953 r.) i zatrudnienia (od stycznia 1953 r.)²¹.

Siedzibą centralnych władz więziennych do 1 marca 1945 r. był Lublin, a później Warszawa. Od marca 1945 r. w wojewódzkich urzędach bezpieczeństwa publicznego (WUBP) powstały wydziały więziennictwa²², będące nadzorczym ogniwem pośrednim między więzieniami na terenie każdego województwa a centralą, co było odwzorowaniem rozwiązań sowieckich. Jednostkami podstawowymi były więzienia karne i śledcze, obozy pracy i zakłady wychowawczo-poprawcze.

Według stanu na 24 kwietnia 1945 r. więziennictwo (bez aresztów UB, NKWD, WP) dysponowało 113 obiektami, w tym: centralne więzienia (2), więzienia karno-śledcze (101), więzienia (5), obozy (4), kolonia rolna (1). Pod koniec 1945 r. więziennictwu podlegało 131 jednostek, a dyrektor Departamentu Więziennictwa i Obozów (DWiO) płk D. Łańcut²³ na odprawie kierowników WUBP 30 listopada 1945 r. stwierdził: ”jeśli zrobić siatkę, okaże się, że Polska jest jednym wielkim więzieniem”²⁴.

Występujące pod koniec lat 40. XX wieku narastające przepełnienie więzień oraz brak siły roboczej w niektórych gałęziach przemysłu,

²¹ Podaję za: *Aparat Bezpieczeństwa w Polsce, Kadra Kierownicza*, t. I, 1944-1956..., s. 46.

²² Szerzej zob.: D. Fudali, *Więziennictwo w strukturach Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie w latach 1944-1955 – rola i zadania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2018, nr 98, s. 101-129.

²³ K. Pawlak, *Polski biograficzny słownik...*, s. 58-59.

²⁴ D. Łańcut mówił też: „na ogólną liczbę 62 tys. więźniów mamy 15 tys. Polaków. To neguje wrogie twierdzenie reakcji, że w więzieniach polskich siedzą sami Polacy (...) Bołączką jest również brak drużyn egzekucyjnych” – cytat za: *Aparat bezpieczeństwa...*, s. 31; Dane autor podaje za: K. Bedyński, *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944-1956*, Warszawa 1988, s. 18.

były przyczyną organizowania ośrodków pracy więźniów (OPW) przy przedsiębiorstwach budowlanych, kamieniołomach i kopalniach węgla. W związku z ich rozbudową znacznie wzrastała liczba jednostek więziennych, których w 1954 r. było już 179 (w tym więzienia centralne, karno-śledcze, zakłady dla młodocianych, kolonie rolne, OPW).

Niezależnie od struktury więziennictwa funkcjonowały więzienia śledcze i areszty wewnętrzne przy siedzibach urzędów bezpieczeństwa publicznego (wojewódzkich, powiatowych, miejskich). W 1945 r. więziennictwo przekazało ponad 20 niewielkich więzień dla potrzeb urzędów bezpieczeństwa.

Rada Państwa 7 grudnia 1954 r. wydała dekret o naczelnych organach administracji państwowej, wzorując się na zmianach w prawodawstwie sowieckim. Zlikwidowano MBP, a jego kompetencje podzielone zostały między utworzone Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, któremu podporządkowano więziennictwo, a Komitet Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Ministrów. Departament Więziennictwa MSW 19 marca 1955 r. przekształcony został w Centralny Zarząd Więziennictwa.

Jesienią 1955 r. uchylono przedwojenne przepisy więzienne, w ich miejsce wprowadzono nowy regulamin więzienny, który obowiązywał do 1966 r. Kompetencje zlikwidowanych 17 wydziałów więziennictwa byłych WUBP przejęły 33 centralne więzienia (CW), którym jako ośrodkiem koordynacyjno-kontrolnym podporządkowano znajdujące się w ich rejonie jednostki więzienne.

Komisja powołana przez Prezesa Rady Ministrów do zbadania sytuacji w więziennictwie pod koniec 1955 r. oceniła, iż w systemie zaistniały „biurokratyczne przerosty” oraz zdarzały się „wypaczenia”. Zwiastunem dalszych zmian w więziennictwie w kierunku praworządności była likwidacja na początku 1956 r. wydziału polityczno-wychowawczego.

Na mocy ustawy z 11 września 1956 r. więziennictwo wyłączone zostało z resortu spraw wewnętrznych i przekazane do zakresu działania Ministerstwa Sprawiedliwości.

Populacja osób pozbawionych wolności

Populacja osadzonych w więzieniach w latach 1944-1956 była bardzo zróżnicowana, a w sposób bezpośredni na jej skład rzutowała rola, jaką obiektom więziennym wyznaczyła nowa władza w jej walce

z przeciwnikiem politycznym i klasowym. W więzieniach, w których osadzani byli „polityczni” panowało największe przeludnienie i skrajnie złe warunki. Więźniowie byli izolowani od rodzin, brutalnie traktowani przez strażników i funkcjonariuszy UB oraz nieustannie poddawani inwigilacji²⁵.

Od sierpnia 1944 r. więzienia zaczęły systematycznie zapełniać się głównie przestępcami wojennymi, żołnierzami zbrojnego podziemia niepodległościowego oraz ofiarami represji rozwijającego działalność aparatu bezpieczeństwa. Według relacji gen. Zygmunta Berlinga w 1944 r. w więzieniach wyzwolonej części Polski znalazło się 12 tys. ludzi. Natomiast gen. Leopold Okulicki na posiedzeniu RJN w lutym 1945 r. informował, iż w okresie od lipca do grudnia 1944 r. w Lubelskiem aresztowano około 15 tys. żołnierzy AK²⁶.

Liczby te są zbieżne z danymi zawartymi w raporcie gen. NKWD Iwana Sierowa („Iwanowa”), według którego NKWD razem z organami PKWN aresztowało na terenie Polski Lubelskiej 13 142 ludzi, w tym 9101 żołnierzy AK (nie wliczano tu 2117 osób uwięzionych za uchylanie się od wcielenia do „armii Berlinga”)²⁷.

We wrześniu 1945 r. (po amnestii z 2 sierpnia 1945 r.) w więzieniach i obozach podległych DWiO MBP przebywało 59 131 więźniów. W wyniku działań aparatu bezpieczeństwa nasilenie aresztowań i zaludnienie więzień systematycznie wzrastało, aby 31 stycznia 1946 r. osiągnąć stan 61 894 osób, co na ówczesne 100 tys. mieszkańców dawało liczbę około 250 pozbawionych wolności. Stosując kryterium narodowościowe, populacja więzienna w styczniu 1946 r. wyglądała następująco: volksdeutschów było 25 081, Niemców – 18 195, Polaków – 15 931, Ukraińców – 876, Żydów – 152, innych narodowości – 1659²⁸.

Na początku 1947 r., wskutek amnestii i repatriacji części więźniów (jeńcy niemieccy), nastąpił spadek liczby więźniów o ok. 60 tys. Jednak

²⁵ T. Kostewicz, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec więźniów politycznych w latach 1944-1956*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1991, nr 1.

²⁶ Podaję za: J. Wrona, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*, „Rocznik Chełmski” 1996, nr 2, s. 263 oraz J.A. Sil, Z. Kowalski, *Zamek Lubelski 1944-1954*, „Niepodległość” 1991, t. XXIV, s. 14; Według W. Wolskiego w latach 1944-1945 organy bezpieczeństwa zatrzymały w więzieniach 276 współpracowników wywiadu hitlerowskiego, 2678 pracowników i agentów gestapo, umieściły w obozach 16 tys. członków SS, SA i NSDAP i 16 543 kolaborantów, zob.: W. Wolski, *Organy bezpieczeństwa publicznego 1944-1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1982, nr 2, s. 97.

²⁷ G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999, s. 216.

²⁸ K. Bedyński, *Historia więziennictwa...*, s. 83, w zestawieniu pominięto więźniów przebywających w aresztach i obozach podległych UB, których liczbę można szacunkowo określić na około 60 tys. osób.

już od jesieni 1947 r. stan zaludnienia więzień i obozów zaczął gwałtownie wzrastać, przekraczając pod koniec 1948 r. stan sprzed amnestii o 30%. Pod koniec 1949 r. liczba więźniów przekroczyła 101 tys., czyli na 100 tys. mieszkańców przypadało ok. 400 uwięzionych, co stanowiło bardzo wysoki wskaźnik prizonizacji²⁹. Po jesiennej amnestii 1952 r. w więzieniach pozostało 74 735 pozbawionych wolności³⁰.

Statystyka Departamentu Więziennego MBP co do stanu i tzw. ruchu więźniów w latach 1945-1953 wykazała następujące stany liczbowe więźniów:

- w 1945 r. – (dane za wrzesień-grudzień) ok. 62 000,
- w 1946 r. – ok. 93 000 z jeńcami,
- w 1947 r. – ok. 106 000 z jeńcami,
- w 1948 r. – ok. 110 000 z jeńcami,
- w 1949 r. – ok. 106 000 z jeńcami,
- w 1950 r. – ok. 98 000,
- w 1951 r. – ok. 91 000,
- w 1952 r. – ok. 102 000,
- w 1953 r. – ok. 88 000.

Średni przeciętny stan więźniów w latach 1944-1953 wynosił 95 000, najwyższą liczbę osadzonych zanotowano w 1947 r. – 123 000 osób.

Ruch więźniów, tj. liczba osób doprowadzonych do więzień kształtowała się następująco:

- w 1951 r. – ok. 110 000, w tym ok. 14 000 „antypaństwowych”,
- w 1952 r. – ok. 149 000, w tym ok. 17 000 „antypaństwowych”,
- w 1953 r. – ok. 162 000, w tym ok. 9 000 „antypaństwowych”.

Analizując powyższe dane pracownik MBP stwierdził: „opierając się na powyższych liczbach, należy przypuszczać, że w latach 1944-1953 doprowadzono do więzień ok. 100 000 więźniów rocznie. Na podstawie powyższego nasuwa się wniosek, że przez więzienia w tym czasie przeszło ok. 1 milion więźniów”³¹.

W istocie, według wyliczeń Prokuratury Generalnej PRL w latach 1945-1954 przez więzienia i obozy w Polsce przeszło ponad 1,1 mln osób³².

²⁹ Obecnie (kwiecień 2019 r.) wynosi on ok. 197 osób pozbawionych wolności na 100 tys. obywateli RP.

³⁰ K. Bedyński, *Historia więziennictwa...*, s. 163.

³¹ AAN, MBP, sygn. 101, k. 32 – załącznik nr 4. Stan i ruch więźniów w latach 1944-1953, wyk. Karl, naczelnik wydziału ewidencji i statystyki DW MBP.

³² Podają za: M. Zwolski, *Więzienie w Białymstoku...*, s. 11.

W więzieniach 1 stycznia 1956 r. łącznie przebywało ok. 70 tys. osób (ok. 48 tys. skazanych i ok. 22 tys. aresztowanych). Amnestia kwietniowa z 1956 r. spowodowała zmniejszenie populacji więziennej o ok. 30 tys. zwolnionych (1 września 1956 r. było ok. 21 tys. więźniów karnych)³³.

Wzrost populacji więźniów młodocianych przyczynił się do utworzenia w roku 1951 w Jaworznie więzienia specjalnego dla młodocianych w wieku od 17 do 21 lat³⁴.

Na początku 1956 r., w oparciu o regulamin więzienny obowiązujący od 1 listopada 1955 r., w klasyfikacji więźniów wprowadzono tylko dwie grupy (A – antypaństwowi i P – pospolici).

Sytuacja ogólna w kraju od roku 1944/45 (niestabilność społeczno-polityczna, walka z podziemiem niepodległościowym, zniszczenia wojenne, bieda) rzutowała wprost na sytuację w więziennictwie. Przeludnienie więzień, duża liczba więźniów politycznych i represjonowanych, ciężkie warunki bytowe osadzonych oraz stosowany reżim były przyczyną występowania w więzieniach licznych wypadków nadzwyczajnych. Jesienią 1944 r. zanotowano pierwsze indywidualne i grupowe ucieczki więźniów (Zamek w Lublinie, Radzyń Podlaski). Nawet fragmentaryczne dane pozwalają ocenić skalę zjawiska jako powszechną, ponieważ w ciągu 9 miesięcy 1945 r. z więzień zbiegło ok. 1100 osób³⁵.

Wykorzystując słabą ochronę obiektów więziennych oddziały zbrojnego podziemia niepodległościowego organizowały akcje rozbijania więzień i ataki na konwoje. Jak podaje Karol Pawlak, w latach 40. zarejestrowano 38 napadów na więzienia, w większości zakończonych powodzeniem. Najbardziej spektakularne to akcje rozbicia więzienia w: Kielcach (sierpień 1945 r.), Zamościu (maj 1946 r.) i Janowie Lubelskim (kwiecień 1945 r.)³⁶.

W celu dodatkowego wzmocnienia ochrony obiektów przed napadami od jesieni 1944 r. do więzień skierowywane były oddziały Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego³⁷.

Typową formą protestu wobec więziennego reżimu, ciężkich warunków socjalno-bytowych i nieludzkiego traktowania przez strażników były

³³ K. Bedyński, *Historia więziennictwa...*, s. 243.

³⁴ Zob. m.in.: K. Szwagrzyk, Jaworzno. *Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951-1955*, Warszawa – Wrocław 1999; <http://www.jaworzniacy.pl/> (dostęp: 10.06.2019).

³⁵ Liczba ucieczek w latach późniejszych wzrastała, osiągając w 1948 r. liczbę 1437 osób-podają za: K. Bedyński, *Historia więziennictwa...*, s. 37, 84, 164.

³⁶ K. Pawlak, *Za kratami więzień...*, s. 92.

³⁷ Zob. m.in.: L. Kowalski, *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego a Żołnierze Wyklęci. Walka z podziemiem antykomunistycznym w latach 1944-1956*, Warszawa 2016.

wystąpienia więźniów o charakterze czynnym (bunt) oraz zbiorowe protesty bierne (głodówki). Wszystkie wystąpienia zbiorowe więźniów były bezwzględnie i brutalnie tłumione przez Straż Więzienną, przy pomocy żołnierzy KBW i milicji, często przy użyciu broni palnej.

Kadra więzienna

Ze względu na organizacyjne usytuowanie więziennictwa funkcjonariusze SW, obok milicji i urzędu bezpieczeństwa, traktowani byli jako integralna część kadry resortu bezpieczeństwa. W pierwszym okresie (lata 1944-1945) więzienia były obejmowane przez oddziały partyzanckie AL, żołnierzy WP, ochotników zgłaszających się do organów BP i MO oraz częściowo przedwojennych funkcjonariuszy SW.

Politykę kadrową w więziennictwie w latach 1944-1956 charakteryzowała bardzo duża fluktuacja oraz nieustannie trwająca weryfikacja (np. w okresie od października 1944 r. do listopada 1945 r. zwolniono ponad 1000 funkcjonariuszy ze względu na negatywny stosunek do nowej rzeczywistości, z zarzutami współpracy z podziemiem). Funkcjonariuszy przedwojennej SW wkrótce zaczęto uważać za element wrogi, niepewny politycznie. Doszło do masowych zwolnień (głównie naczelników) oraz aresztowań (od lipca do listopada 1945 r. aresztowano 115 funkcjonariuszy SW). Weryfikacja i represje nasiliły się od 1948 r., w okresie realizacji uchwał centralnych władz partyjnych (uchwała plenum KC PPR z 11 października 1947 r. o potrzebie wzmocnienia czujności wobec wroga wewnętrznego). Straż Więzienna była formacją zorganizowaną i umundurowaną na wzór wojskowy, a funkcjonariusze SW do roku 1955 podlegali jurysdykcji sądów wojskowych. Latem 1954 r. dekretem Rady Państwa Straż Więzienna przemianowana została na Służbę Więzienną.

Szacuje się, że pod koniec 1944 r. było ok. 800-1000 funkcjonariuszy Straży Więziennej, a pod koniec 1945 r. ok. 7 tys. i stan ten utrzymywał się do 1950 r., z dużą liczbą wakatów (nawet do 4 tys.). W roku 1953 w związku ze zwiększonymi zadaniami więziennictwa (realizacja planu 6-letniego, zatrudnianie więźniów – czyli tzw. produktywizacja), liczba funkcjonariuszy przekroczyła 13 tys., zaś w drugiej połowie 1956 r. zmniejszyła się do 12 tys. (usunięcie tzw. skompromitowanych elementów, czasowe zamknięcie niektórych obiektów). Istotnym problemem

w pierwszych latach powojennych było porzucanie służby i dezercja funkcjonariuszy więziennych³⁸.

Większość funkcjonariuszy w latach 1944-1956 była pochodzenia chłopskiego lub robotniczego (wg stanu na 1 stycznia 1950 r. – 95%), legitymowała się wykształceniem pełnym, albo niepełnym podstawowym. Niewielka liczba więźniaków miała wykształcenie średnie (stanowiska kierownicze), a wyższe zaledwie jednostki. W 1948 r. 16% funkcjonariuszy to analfabeci i wtórni analfabeci. W 1949 r. 49% kadry nie ukończyło szkoły podstawowej, w 1951 r. ponad 80% oficerów SW nie miało średniego wykształcenia. Poważnym problemem budzącym niepokój władzy był również niski stan moralno-etyczny ówczesnej kadry więziennej, objawiający się licznymi przypadkami nadużycia władzy, popełnianiem pospolitych przestępstw, pijaństwem oraz niedbałym pełnieniem służby³⁹.

Podstawowym elementem kontroli politycznej więzień i indoktrynacji kadry była działalność wydziału polityczno-wychowawczego powołanego przez MBP w lutym 1945 r. oraz utworzenie stanowiska zastępcy naczelnika ds. polityczno-wychowawczych w jednostkach podstawowych. Szczególną rolę spełniał również wydział specjalny (w więzieniach – dział specjalny wyjęty spod kontroli naczelnika), który działaniami inwigilacyjnymi obejmował więźniów i funkcjonariuszy, prowadząc też pracę z konfidentami (dokumentacja działu była ściśle tajna).

Nadzór penitencjarny zawarty w uprawnieniach prokuratury był w tym czasie „iluzją kontroli”. Nad funkcjonowaniem jednostek więziennych czuwały jedynie struktury wewnętrzne UBP i samego więziennictwa, bez ingerencji innych organów państwowych⁴⁰.

³⁸ Zob. szerzej: Aparat Bezpieczeństwa w Polsce, Kadra Kierownicza, t. I, 1944-1956, pod red. nauk. K. Szwagrzyk, IPN, Warszawa 2005, <https://pamiec.pl/pa/biblioteka-cyfrowa/publikacje/9864,Aparat-bezpieczenstwa-w-Polsce-Kadra-kierownicza-tom-I-1944-1956.html> (dostęp: 10.09.2018).

³⁹ Poza dyscyplinarnym wydalaniem ze służby, kierowaniem poważniejszych spraw do organów ścigania, szeroko stosowany był system wewnętrznego karania dyscyplinarnego, w którego wyniku np. w 1953 r. ukarano 5473 funkcjonariuszy, czyli 42% ogółu. Dane dotyczące funkcjonariuszy autor podaje za: K. Bedyński, *Historia więziennictwa...*, s. 27, 63, 69-71, 135-140, 230; Zob. również: K. Pawlak, *Polska kadra penitencjarna w latach 1918-1960*, [w:] *Nabór i szkolenie funkcjonariuszy Służby Więziennej*, Kalisz 1995, s. 10-12; J. Pomiankiewicz, „Politycznie wyrobiony”, „Forum Penitencjarne” 2000, nr 1, s. 15.

⁴⁰ Szerzej na ten temat zob.: J. Migdał, *Polski system penitencjarny lat 1944-1956*, Gdańsk 2007, s. 97-104.

Podsumowanie

System więzienny w Polsce po roku 1944 był zorganizowany i funkcjonował w oparciu o wzorce sowieckie, o czym świadczy ulokowanie go w strukturach aparatu bezpieczeństwa, a nie – jak przed rokiem 1939 – w wymiarze sprawiedliwości.

Więziennictwo w czasach stalinowskich, jako jeden z filarów państwa totalitarnego, było narzędziem walki politycznej i spełniało głównie rolę izolacyjno-represyjną. Podlegało w pełni scentralizowanej hierarchii służbowej aparatu bezpieczeństwa o charakterze militarnym, narzucającej podległym jednostkom organizacyjnym więziennictwa ściśle wykonywanie poleceń i zadań związanych z represją karną. To m.in. sprawny i w pełni dyspozycyjny system więzienny miał umożliwić nowej formacji politycznej zdobycie, utrzymanie i utrwalenie władzy. Więzienia były miejscem izolowania, represjonowania i eksterminacji osób niegodzących się z nową rzeczywistością społeczno-polityczną (żołnierze podziemia niepodległościowego, młodzież, chłopci, duchowieństwo, inteligencja). Na dalszym planie była walka z przestępczością pospolitą, zagrażającą normalnemu funkcjonowaniu społeczeństwa i państwa⁴¹.

Jak słusznie zaznaczył J. Migdał „dla nowych władców więziennictwo było użyteczne jedynie jako techniczne narzędzie i środek do represjonowania wrogich antykomunistycznych elementów”⁴². W czasach stalinowskich w przypadku więziennictwa (jak i całego systemu bezpieczeństwa) można mówić o zjawisku pozbawiania obywatela wolności, w oparciu o szeroko pojmowaną i różnorodną podstawę formalno-prawną lub administracyjną (zatrzymanie, aresztowanie, wyrok sądu, orzeczenie komisji specjalnej). Miało to niewiele wspólnego z klasycznym pojęciem wykonywania kary pozbawienia wolności lub stosowania tymczasowego aresztowania jako środka zapobiegawczego. Istotą było zastosowanie skutecznej formy izolacji i represji poprzez pozbawienie wolności.

Rok 1956 był dla więziennictwa w PRL przełomem zarówno ze względu na szerszy kontekst społeczno-polityczny („odwilż”, demokratyzacja życia), jak również zaistniałe zmiany formalno-organizacyjne (przejście do resortu sprawiedliwości, liberalizacja warunków odbywania kary, zmiany kadrowe, zainicjowanie penitencjarnych badań naukowych).

⁴¹ Szerzej zob.: J. Utrat-Milecki, *Więziennictwo w Polsce w latach 1944-1956*, Warszawa 1995.

⁴² J. Migdał, *Polski system penitencjarny...*, s. 22.

Amnestia z kwietnia 1956 r. określana „szerokim aktem łaski silnej Polski Ludowej” zmieniła strukturę zaludnienia więzień, które opuściły tysiące osób represjonowanych.

Pomimo wydawałoby się zasadniczych zmian organizacyjnych i widocznych pozytywnych symptomów przemian w procesie wykonania kary pozbawienia wolności (oddziaływania wychowawcze, klasyfikacja więźniów, odchodzenie od pracy niewolniczej), więziennictwo w kolejnych latach nadal wypełniało rolę jednego z filarów aparatu przymusu państwa socjalistycznego. System więzienny uznawany był za narzędzie polityki represji, a funkcjonariusze Służby Więziennej postrzegani byli jako część aparatu kadrowego MSW (analogiczne „przywileje” mundurowe jak SB, MO, identyczne wzory legitymacji służbowych, hermetyczność środowiskowa, specyfika sposobu naboru do służby).

Bibliografia

- Aparat bezpieczeństwa w Polsce, Kadra Kierownicza*, t. I, 1944-1956, pod red. nauk. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005.
- Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944-1956. Taktyka, strategia, metody*, część II: lata 1948-1949 (Dokumenty do dziejów PRL, z. 9), A. Paczkowski, Warszawa 1996.
- Bedyński K., *Historia więziennictwa Polski Ludowej 1944-1956*, Warszawa 1988.
- Bedyński K., *Napiętnowani naczelnicy*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1993, nr 4-5.
- Bedyński K., *Przedwojenni funkcjonariusze Straży Więziennej naczelnikami więzień w latach 1944-1949*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1999, nr 24-25.
- Czermański K., *Więzienie w Sztumie w epoce totalitaryzmów 1933-1956*, Sztum 2014.
- Czołgoszewski J., *Więziennictwo okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w latach 1945-1956*, Olsztyn 2002.
- Czołgoszewski J., *Wykonywanie kary śmierci w okresie stalinowskim*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2008, nr 58.
- Duda T., *Za wszelką cenę. Ze wspomnień*, Warszawa 1976.
- Fudali D., *Więziennictwo w strukturach Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie w latach 1944-1955 – rola i zadania*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2018, nr 98.
- Janiszewski B., *Instrumentalizacja polskiego prawa karnego w latach 1944-1956*, [w:] *Prawo elementem represji w okresie stalinowskim*, red. Z. Chmielewski, Szczecin 2006.
- Kmiecik R., *Ustawodawstwo karnoprosesowe w Polsce i jego rola w systemie represji politycznych w latach 1944-1949*, [w:] *Więźniowie polityczni na Zamku Lubelskim 1944-1954*, pod red. A. Gałan i Z. Mańkowski, Lublin 1996.
- Kowalski L., *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego a Żołnierze Wyklęci. Walka z podziemiem antykomunistycznym w latach 1944-1956*, Warszawa 2016.
- Kowalski W., *Dwie strony krat. Z historii więzienia w Gdańsku*, Gdańsk 2003.
- Migdał J., *Polityka karna i penitencjarna Polski lat 1944-1956*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio K, 2008, vol. XV, 2.
- Migdał J., *Polski system penitencjarny lat 1944-1956*, Gdańsk 2007.
- Motas M., *Przegląd przepisów karnych 1944-1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN” 1992, t. XXXIV. Motyka G., *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999.
- „O karach śmierci w latach 1944-1956 z K. Szwagrzykiem i J. Żarynem rozmawia B. Polak”, „Biuletyn IPN” 2002, nr 11.

- Pawlak K., *Polska kadra penitencjarna w latach 1918-1960*, [w:] *Nabór i szkolenie funkcjonariuszy Służby Więziennej*, Kalisz 1995.
- Pawlak K., *Polski biograficzny słownik penitencjarny*, Kalisz 2008.
- Pawlak K., *Więziennictwo jako element aparatu państwowego*, [w:] *W dziewięćdziesięciolecie więziennictwa polskiego*. Księga jubileuszowa, pod red. Z. Jasińskiego, A. Kurka i D. Widelaka, Opole 2008.
- Pawlak K., *Za kratami więzień i drutami obozów (zarys dziejów więziennictwa w Polsce)*, Kalisz 1997.
- Pomiankiewicz J., *Dzieje więzienia w Chełmie*, Chełm 2011.
- Pomiankiewicz J., *Kadra więzienna w Chełmie w latach 1944-1956 – charakterystyka zbiorowości*, „Rocznik Chełmski” 2003, t. IX.
- Pomiankiewicz J., *Lubelskie akcenty w „Polskim Biograficznym Słowniku Penitencjarnym”*, „Powinność” 2011, nr 1.
- Pomiankiewicz J., „Politycznie wyrobiony”, „Forum Penitencjarne” 2000, nr 1.
- Ratajczak A., *Sądownictwo wojskowe w latach 1944-1955*, [w:] *Prawo elementem represji w okresie stalinowskim*, red. Z. Chmielewski, Szczecin 2006.
- Rzepliński A., *Sądownictwo w Polsce Ludowej, Między niezawisłością a dyspozycyjnością*, Warszawa 1989.
- Sil J., *Litera i duch prawa*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1997, t. XIV.
- Sil J.A., Kowalski Z., *Zamek Lubelski 1944-1954*, „Niepodległość” 1991, t. XXIV.
- Szymanowski T., *Podstawy prawne działalności więziennictwa w latach 1944-1956*, [w:] *Prawo okresu stalinowskiego*, „Studia Iuridica” 1992, t. XXII.
- Szwagrzyk K., Jaworzno. *Historia więzienia dla młodocianych więźniów politycznych 1951-1955*, Warszawa – Wrocław 1999.
- Ślaski J., *Polska walcząca*, Warszawa 1990.
- „Takie były początki. Z T. Dudą, pierwszym dyrektorem więziennictwa w Polsce Ludowej rozmawia H. Michalski”, „Gazeta Penitencjarna” 1984, nr 4.
- Utrat-Milecki J., *Więziennictwo w Polsce w latach 1944-1956*, Warszawa 1995.
- Więzienie w Krasnymstawie i w Zamościu w latach 1906-2006*, pod red. R. Maleszyka, Krasnystaw 2006.
- Wolski W., *Organy bezpieczeństwa publicznego 1944-1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1982, nr 2.
- Wrona J., *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*, „Rocznik Chełmski” 1996, nr 2.
- Zwolski M., *Więzienie w Białymstoku w latach 1944-1956*, Białystok 2011.
- Żenczykowski T., *Polska lubelska 1944*, Warszawa 1990.